

Lugu Balti saatusühtsusest

Balti kirjakuultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad. Koostanud Liina Lukas. Autorid Vahur Abrams, Meelis Friedenthal, Tiina-Erika Friedenthal, Katre Kaju, Tiina Kala, Kairit Kaur, Martin Klöker, Lea Lepik, L. Lukas, Anu Mänd, Pärtel Piirimäe, Ulrike Plath, Aivar Põldvee, Tiiu Reimo, Aiga Šemeta, Jaan Undusk, Kristi Viiding. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021. 304 lk.

See on esimene osa kaheksaosalisena kavandatud suurejoonelisest „Balti kirjakuultuuri ajaloo“ käsitlusest, „mis jutustab kirja tuleku ja leviku lugu tänasele Eesti ja Läti alale kuni 1840. aastateni“ (lk 11). Kollektiivmonograafiasse on panustanud nelikümmend autorit ja nõustajat eri distsipliinidest, kellest tiitellehel on nimetatud koostaja Tartu Ülikooli maailmakirjanduse professori Liina Lukase kõrval 16 oma ala tippuurijat. Võib tunduda mõnevõrra harjumatu, et ühte või teise peatükki kõige enam panustanud autorid on leidnud mainimist sissejuhatuses, mitte peatüki juures. Küllap tuleneb see uurimuse 15 aasta pikkuse valmimisprotsessi lakkamatutest täiendustest ja kohendustest, erinevate nõuandjate soovitudest ja lõppredaktsioonis kindlasti ka Lukase kui projekti juhi – kelle panus teosesse on kahtlemata hindamatu – ning toimetaja Katre Kaju otsustavast sõnast. Esimese osa tegijate seas on nii Eesti kui ka Läti ja Saksa spetsialiste. Autorkonna mitmekesisus, samuti monograafia ise iseloomustavad hästi paradigmuuutust, mis Eesti humanitaarias viimastel kümnenditel aset on leidnud.

Uurimuse uudsusest

Paradigmuuutuse keskne tõdemus on, et Eesti kultuuri, eriti selle vanemat kihistust

ei ole võimalik uurida ainult eesti keeles, Eesti-keskselt ja valdavalt eestlaste kirjapandust lähtuvalt, vaid uurimisobjekt on vaja ümber defineerida nii territoriaalses, keelelises, kultuurilises, rahvuslikus kui ka valdkondlikus mõttes. See tähendab, et kaasata tuleb ka teised siinses piirkonnas erinevates keeltes viljeldud kultuurid. Põhjus selleks ei peitu mingis rahvusvahelises akadeemilises moeröögatuses, millega kaasa tormatakse, vaid piirkonna ajaloos, mida iseloomustaksin sõnaga *saatusühtsus*.

Kuigi sellel sõnal võib eri kultuurides, ajalooliselt näiteks Saksamaal juudi kogukonnaga seoses, olla tendentslik varjund, on seda baltisakslaste ning kohalike rahvaste omavahelise suhte iseloomustamiseks kasutatud varemgi. Saatusühtsusest võib rääkida inimeste või kogukondade puhul, keda asjade vältimatu käik või ohuolukord on kokku liitnud. Meie, eestlased, oleme olnud alates XIII sajandist, mil Lääne-Euroopa ja Skandinaavia ristsõdijad jõudsid Läänemere kirde- ja idakaldale ning allutasid verises võitluses usuliselt, majanduslikult ja poliitiliselt kohalikud hõimud, kokku liidetud (balti)sakslaste ja lätlastega, kui nimetada suuremaid, praeguseni püsima jäänud rahvaid. Ühine ajalugu sai ametlikult läbi XX sajandi esimesel poolel, mil eestlased ja lätlased kuulutasid välja oma rahvusriigid ja baltisakslased pöördusid *Umsiedlung*'i käigus tagasi Saksa emamaale, kus nad aegamööda lahustusid saksluses. Üksteisest kaugene mine oli alguse saanud vähemalt sajand varem, kui üha enesekindlamaks muutunud kohalikud põlisrahvad hakkasid endale järjest valjemalt kultuurilist iseolemist nõudma, paradoksaalsel kombel just baltisakslaste õhutusel ja neilt eeskujul võttes. Siiski jääb teadmine saatusühtsusest baltisakslastega siinseid rahvaid saatma ka tulevikus, sest aastasadade pikkune ühisel maakamaral üksteise kõrval ja üksteisest

sõltuvuses elamine ei ole möödunud jälgi jätmata, kultuuri mõjutamata.

Kuid on raske öelda, mille järgi saatuseühtsust täpsemalt ära tunda. Tõenäoliselt sobib selle iseloomustamiseks kõige paremini kultuurimälu kontseptsioon, mis Jan Assmannile tuginedes¹ tähendab tekste, pilte, mälestusmärke, rituaale jms, mille abil kollektiiv oma identiteeti konstrueerib ning kindlustab, neid ikka ja jälle tõlgendades, ajas ja ruumis edasi kandes. Kuigi kõnesolevas raamatus sõna *kultuurimälu* minu meelest ei mainita, võib uurimuse avaramaks eesmärgiks pidada balti kultuurimälu tekstilise kihistuse kaardistamist. Mõttele annab tuge Jaan Undusk, kogumiku idee ja kavandi üks autoreist (lk 10), kes oma kümne aasta taguses programmilises artiklis „Baltisaksa kirjakuultuuri struktuurist” vihjab, et kohalik saksa- ja eestikeelne (ning läti keelne) kirjandus „toimis põhiliselt ühe ja sellesama kultuurimälu vahendusel, ehkki erinevate funktsionaalsete rõhkudega”.² Ta ei täpsusta, mida ta kultuurimälu all silmas peab, aga võib aimata, et see seostub temalgi mingi kollektiivse teadlikkusega ühtsusest ja eripärasest. Teisal on Undusk esile toonud Balti kodumaa ja sellega seotud loodustunnetuse kui Balti rahvaid ühendava lüli.³ Kui lisada kultuurimälule ja looduskeskkonnale ühine ajalugu, ühised ideed, mentaliteedid ja käitumisviisid, siis saabki Balti saatuseühtsust määratlevad tegurid, mis on ka kõnealuses käsitluses olulisel kohal.

Kui senini on iga sellesse nn Balti saatuseühtsusse köidetud rahvas vaadel-

nud kultuurilugu sõna otseses mõttes oma mätta otsast ehk oma maa, keele ja rahva keskselt ning kaasanud teisi vastavalt kas eelkäijate, ääremängijate või saatusekaaslastena, kelle vastu suurt huvi üles ei näidata, siis kõne all olevas uurimuses käsitletakse siinset piirkonda kultuuriliselt kokkukuuluvana: uuritakse rahvaste omavahelisi läbikäimisi ja põimumisi, vastastikuseid kultuurilisi laenamisi ja tõlkimisi, aga ka paralleelsusi ja lahkumisi. On paratamatu, et saksa osapoole pikaajaline poliitiline, majanduslik, ideoloogiline ja kultuuriline domineerimine tõttu on Balti kirjakuultuur saksa elemendi poole tugevalt kaldu ja käsitlust sirvides võib tekkida mulje, et lugejale pakutakse baltisaksa kirjasõna ajalugu. Kuid just sellele saksa vundamendile rajati järk-järgult kohalike põlisrahvaste kirjakuultuure, mistõttu on saksa kultuurikihistuse ulatuslik käsitamine vältimatu. Uudne on selle asjaolu nii jõuline tunnistamine põlisrahvaste kultuuriloos.

„Balti kirjakuultuuri ajalugu” käsitleb kultuuri suurte temaatiliste kõnelemisvaldkondade ehk diskursuste põhisel (lk 13). Kuigi diskursuse mõistet avakõites täpsemalt ei avata, võib eeldada, et toetutakse Michel Foucault’ arusaamale diskursustest kui omavahel temaatiliselt seotud tekstide võrgustikust, mis kujundab ühiskondlikku tegelikkust. Diskursusepõhine lähenemine on õigustatud, sest kirjakuultuuri määratletakse avaralt, hõlmates selle alla kõige laiemas mõttes kirjatähtedega üles tähendatud, alates administratiivsetest ja juriidilistest tekstidest (lepingud, otsused, kohtutoimikud, ettekirjutused, palvekirjad, pärandidokumendid jms), majandusdokumentidest (kokkulepped, tegevusload jms), religioosset ja pedagoogilisest kirjasõnast, teadustekstidest (kõned, disputatsioonid, dissertatsioonid jms) ning ilukirjandusest kuni omaelulooliste dokumentideni (päevikud, perekonnakroonikad, reisikirjad,

¹ J. Assmann, Kollektiivne mälu ja kultuuriline identiteet. Tlk Kalle Hein. – Akadeemia 2012, nr 10, lk 1783.

² J. Undusk, Baltisaksa kirjakuultuuri struktuurist. Ärgituseks erinumbri lugejale. – Keel ja Kirjandus 2011, nr 8–9, lk 561.

³ J. Undusk, Saksa-eesti kirjandussuhete tüpologia. – Keel ja Kirjandus 1992, nr 11, lk 650–656.

kirjavahetus jms). Sealjuures võetakse arvesse nii käsitsi kirjutatud kui ka trükitud teksti. Selline üllai haare eeldab eri distsipliinide asjatundjate kaasamist. Kuigi algtõuge Balti kirjakuultuuri uurimiseks tuli kirjandusteadlastelt ja nad domineerivad ka avaköite autorite seas, leiab viimaste hulgast ka eri perioodidele ja valdkondadele spetsialiseerunud ajaloolaste, raamatu-, kunsti- ja usuteadlaste nimesid. Järgmistes köidetes tuleb distsipliinide diapasooni tõenäoliselt veelgi laiendada. Interdistsiplinaarseid uurimusi (Eesti) humanitaarias leidub, kuid sagedasem on siiski üksinda oma spetsiifilise teema kallal nokitsemine.

Üks märkimisväärseid uuendusi, mida käsitus pakub ja mis tuleneb uurimisobjekti avarast määratlemisest, on tähelepanu pööramine keelte lõimitusele eri tasanditel. „Mitme keele vaheldumisi kasutus, isegi ühe ja sama teksti sees, laenamine, tõlkimine, mugandamine, kohandamine on olnud siinse, eri kultuuride tõmbetuultes tegutseva kultuurivälja peamisi toimimisviise” (lk 11). Sealjuures pole ülekanded ühest keelest ja kultuurist teise ainult ühesuunalised ehk ideoloogiliselt juhtivast saksa keelest ja kultuurist alles loodavatesse maarahva kirjakeeltesse. Sellised kultuuriülekanded küll domineerisid vaadeldaval perioodil, kuid on viidatud, et laenamisi ja kohandamisi on ka vastupidises suunas, rääkimata sellest, et liiga vähe teatakse teiste siinmail kasutatud keelte – ladina, alamsaksa, poola, rootsi, vene, prantsuse jne – omavahelistest suhetest. Näiteks on teada, et nii esimest järjepidevat saksakeelset kui ka eestikeelset kalendrisarja (ilmusid alates XVIII sajandi algusest) trükiti ühes ja samas trükikojas ning tõenäoliselt olid ka sarjade koostajad samad. Kuigi eestikeelne kalendrisari võttis eeskujuna saksakeelsest, on Ulrike Plath täheldanud saksakeelse kalendri prognostikonis mõjutusi eesti (rahva)kultuurist, näiteks ilmaennustustest, haiguste

ravist või põllumajandustööde ajastamisest. Millises mahus ja vormis mõjutusi esines, vajab täpsemat uurimist. Esimest lätikeelset kalendrisarja koostas Kuramaa saksakeelse kalendri koostaja poeg (lk 146–147), mis lubab samuti oletada paralleelsusi kahe kalendrisarja vahel. Takistuseks kultuuriülekannete uurimisel ja tekstide võrdlemisel võib saada kalendrite katkendlik säilivus, mis iseloomustab ka teisi vanema kirjakuultuuri artefakte. Kuid sellises võrdlevas vaatluses, mida Balti kirjakuultuuri uurimine töötab, peitub tohutu potentsiaal tuua nähtavale uut teadmist kultuuri toimimisest Läänemere-äärses ruumis, samuti selle tihedast seotusest Euroopa kultuuriruumiga.

Tähelepanekuid avaköitest

Raamatusarja esimene osa on alati märgiline, kuna visandab kogu ettevõtmise piirjooned ja annab aimu eesootavast. Balti kirjakuultuuri struktureerimise tagamaid oleks võinud rohkem avada, sest see oleks aidanud ennetada võimalikke küsimusi, isegi kriitikat. „Keskused ja kandjad” näitab, „kuidas kujunes kirjakuultuuri toimimiseks vajalik institutsionaalne raamistik, kirjandusliku kommunikatsiooni ruum ühes selle keskuste ja kandjatega ja kuidas see ajas muutus” (lk 12–13). Selles käsitletakse kirjakuultuuri keskusi ehk peamiselt linnu, vähem maapiirkondi. Edasi antakse ülevaade erinevate perioodide haridusoludest ja -asutustest, mille juurest liigutakse raamatute trükkimise ja levitamise institutsioonideni. Järgneb sissevaade Balti avalikkuse kujundajate, seltside ja ühingu ning ajakirjanduse tegevusse, seejärel käsitletakse teatrit ning lõpuks kirjasõna loojaid ja vastuvõtjaid ehk kirjutajaid ja lugejaid. Sarja järgmisi osi mainitakse sissejuhatuses vaid möödaminnes (lk 13), kui mitte arvestada nende esiletõomist raamatuga kaasas olnud pilkupüüdval

järjehoidjal. Ülejäänud osad on plaanitud pühendada kirjasõna suurtele kõnelemisvaldkondadele, milleks on religioon, keel, kirjandus, haridus ja teadus, ajalugu, õigus ja poliitika ning majandus, mille all tuleb küllap mõelda praktilisi nõuandeid elu igapäevaseks korraldamiseks ja paremaks toimetulekuks. Tekkis küsimus, miks on teatriülevaade kaasatud sarja esimesse ossa. See on küll väga huvitav peatükk, terviklikum kui üheski teises mulle teada olevas uurimuses, kuid sobiks ehk paremini kokku teiste kunstiliikidega, nagu muusika ja laulukultuuri, samuti kujutava kunsti erinevate harudega, mida praeguste plaanide järgi ei ole üldse kavas käsitleda. Võib ju väita, et teater on kirjasõnaga seotud kunstiliik, teised mitte, kuid näiteks baltisaksa laulukultuur on mänginud olulist rolli kohalike rahvaste omakeelse luule arengus ja pannud aluse ka siinsele laulupidude traditsioonile; raamatuillustratsioon ja -kujundus kuuluvad juba väga varastest aegadest lahutamatu trüki-kunsti juurde. Kas võiks pühendada eraldi köite nendele etendus- ja kujutavatele kunstidele, mis on tihedalt kirjaga seotud?

Sümboolne on see, et käsitlus ei ole liigendatud kronoloogilist printsiipi järgides nagu senised Eesti aja- või kultuurilood,⁴ mis liiguvad ühelt ajaloosündmuselt või riigivõimu perioodilt teisele. See tooks paratamatult kaasa iga perioodi juures korduvate teemade käsitlemise ja jätkaks valdkonna ülevaate hakituks. Pealegi ei allu kultuurisündmused alati poliitiliste sündmuste loogikale. Kronoloogilisuse põhimõtet pole siiski hüljatud, sest peatükid on üles ehitatud nii, et lugedes tekib selge arusaam esitatud arengute ajalis-põhjuslikest seostest. Edaspidi võiks mõelda näiteks ajaloosündmuste ülevaatlilikule loetelule või tabelile teose lõpus: see aitaks nii

orienteeruda praeguse Läti territooriumil toimunud, mida Eesti lugeja kardetavasti kuigipalju ei tea, kui ka võrrelda erinevate piirkondade arenguid omavahel. Eri peatükkides küll mainitakse sõdu, võimuvahetusi ja (kultuuri)sündmusi ning sissejuhatuses on loetletud Balti kirjakultuuri arenguperioodid võtmesündmuste kaupa (lk 19–20), kuid sellest jääb väheks.

Kui nimetada teema, mida oleks võinud avaköites rohkem kajastada, siis see on rahvastik: selle arvuline, sotsiaalne, etniline, sooline, aga miks ka mitte ametialane koosseis eri piirkondades. Info, mida laiali pillutatult peatükkides muidugi leidub, oleks sobinud kirjutajatest ja lugejatest rääkivasse ossa: see on hästi läbikirjutatud ja infoküllane, kuid tekitas huvi asjadest rohkem teada saada. Kui suur hulk elanikkonnast oli eri perioodidel kaasatud kirjakuultuuri vaimsesse võrgustikku? Naisi on lugejate-kirjutajatena kujutatud küll mitmel kogumiku kesksel illustratsioonil, kuid neist tehakse juttu väga vähe. Mõistagi võib selle taga peituda vastavateemaliste uurimistööde nappus, kuid igal juhul tekitasid naiste osalemisest kirjakuultuuris rääkivad lõigud isu enama järele. Milline oli ühe või teise sotsiaalse kihi siseste ja kihtidevaheliste suhete dünaamika? Vanemat kultuurilugu uurides kohtab alatasa märkust, et üks või teine kirjamees aadeldati. Kuid mille eest täpsemalt ja millised olid suhted pärusaadli, teenistusaadli ja uusaadli ehk annetatud (või ostetud?) aadlitiitli omanike vahel? Kindlasti mitte pingevabad. Vene keisririigi ajajärgul kehtis siinmail teenistusastmete tabel, mis reguleeris ametnike, seega teatud määral ka kirjakuultuuri loojate omavahelisi suhteid. Või kas alates XVII sajandist kujunema hakanud kodanlastest haritlaskonnal, nn Balti literaalseisusel oli mingi hierarhia kutseala pinnal: kas näiteks vaimulike staatus ühiskonnas oli kõrgem ja majanduslik seis parem kui juristidel või arstidel? Erinevused valitsesid

⁴ Vrd nt I. Talve, Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa, 2004.

ka maa- ja linnapastorite vahel. Kahtlemata on iga lagu erinev, kuid kui saab välja tuua mingeid seaduspärasusi, siis oleks huvitav neist rohkem teada saada. Silmi avavad olid erinevate kirjainimeste, näiteks köstri ja köster-koolmeistri töökohustuste kirjeldused (lk 224–225), samuti pole minule teadaolevalt eesti keeles nii kompaktselt kirjutatud koduõpetajatest, kellel on suuri teeneid eesti- ja läti keelse kirjanduse loomisel (lk 236–239).

Omaette küsimusteplokk kerkib seoses ühiskonnaelu administratiivse korralduse ja poliitiliste suhete mõjuga kirjakultuurile eri perioodidel. Kui pidada silmas diskursusepõhist lähenemist, siis on oluline uurida teksti ja selle ühiskondliku konteksti suhteid. Millised riiklikud, kohalikud (seisuslikud) või kutsealadega seotud institutsioonid (kubermanguvalitsus, rüütelkond, konsistoorium, seltsid jt) mõjutasid kirjakultuuri (mõne haru) toimimist ühel või teisel perioodil kõige enam? Vene võimu ajal tõuseb näiteks lähedalasuva Peterburi kui impeeriumi pealinna tähtsus ka siinse kirjakultuuri jaoks, kuid linnade alapeatükis seda tõmbekeskust eraldi välja toodud ei ole, piirdatakse vaid tänapäeva Eesti ja Läti territooriumil asuvate linnadega; konsistoorium on jõuliselt kaasa rääkinud maakeelsete raamatute trükkimises jne. Ühiskondliku kontekstiga haakub ka tehnoloogiate ja majanduse areng, mis tegi kirjakultuuri loomise, tarbimise ja edenemise üldse võimalikuks. Selles vallas pühendatakse avaköites tähelepanu kirjastamisele ja raamatukaubandusele, kuid tähelepanu vääriks laiemalt kaubandus, mis oli oluline suhtluskanal Lääne-Euroopaga ja võimaldas kohalikel kaupmeestel rikkust koguda ning seeläbi kultuuri toetada, samuti transpordivõrgu areng. Suur osa valgustuslikust tarbekirjandusest käsitleb põllumajanduse edendamist, mis paneb küsima, milline oli sinne põllumajandus enne selliste tekstide ilmumist

kohalikes keeltes. Eks järgmistes köidetes saab konkreetse valdkonna ühiskondlikke mõjusid veelgi rohkem esile tõsta.

Vaatamata kriitilistele märkustele on kogumik niivõrd infoküllane ja kaasa haarav, et raske on midagi konkreetset välja tuua, tähelepanu pöörata üksikutele faktidele või väidetele, polemiseerida mingi seisukohaga. Ja seda ei pea ma ka vajalikuks, sest isegi kui mõnd teemat on avaköites vaadeldud linnulennult või erinevates peatükkides laialipillutatult, on sarja järgmistes osades võimalik seda tihendatumalt käsitleda, nii et Balti kirjakultuuri erinevaid harusid kujundanud sisemised ja välimised kontrollimehhanismid ning sotsiaalsed praktikad selgemalt välja joonistuvad. Siin pean muu hulgas silmas suurte euroopalike kultuurilooliste eppohhide, näiteks humanismi, valgustuse, romantismi, biidermeieri jt mõju Balti kirjakultuuri avaldumisvormidele, millest avaköites küll räägitakse, kuid mille ulatus selgineb tõenäoliselt sarja järgmistes osades.

Kokkuvõtteks võib öelda, et algust on tehtud suurepärase ja paljutöotava raamatutarjaga, mis on võtnud nõuks pakkuda täiesti uut arusaama siinse kultuuri kujunemisest. Kogumikus ei ole öeldud, kes on käsitluse sihtrühm, ent otsustades teksti ladusa ja voolava stiili järgi, mida ei pidurda mahukas viiteaparatuur (üksikuid tekstisisesid viiteid muidugi leidub) ega teadustekstile omane koormatus aastaarvude ja erialaterminitega, võib öelda, et see on mõeldud laiemale avalikkusele. Kindlasti peaks teos olema kohustuslik akadeemilisele humanitaarvaldkonna lugejaskonnale, alates erialaspetsialistidest kuni üliõpilasteni, aga see sobib ka mitteakadeemilisele lugejale teadmistehorisoni avardamiseks. Meeliköitev pildivalik, lugejasõbralik kujundus ja mõõdukas maht teevad raamatust maiuspala paljudele.

AVE MATTHEUS